

УДК: 930.2:94(477.64):329.733:343.22 «1956/1958»

DOI: 10.26661/zhv-2019-1-53-25

Облік та агентурні розробки українських націоналістів після відбуття покарання (на прикладі літерної справи №102 УКДБ Запорізької області)

Ю. І. Щур

Запорізький національний університет
zocoks@meta.ua

Ключові слова: Бердянськ, Запоріжжя, Запорізька область, Комітет державної безпеки, Мелітополь, Організація українських націоналістів, Токмак, український націоналістичний рух, Українська повстанська армія.

Стаття присвячена проблемі здійснення обліку та агентурних розробок учасників українського націоналістичного руху, які повернулися, або прибули на територію Запорізької області після відбуття покарання. Заходи органів державної безпеки аналізуються на основі літерної справи №102, яка формувалася у 1956-1958 рр. співробітниками УКДБ Запорізької області. Поруч із прізвищами фігурантів нових справ оперативного обліку, у статті наводяться дані на деяких колишніх учасників націоналістичного підпілля та повстанської армії, які стали агентами органів державної безпеки.

Accounting and Agent Development of Ukrainian Nationalists after Sentencing (on the Case of Letter Case No. 102 of the KGB of Zaporizhzhia Region)

Yu. I. Schur

Zaporizhzhia National University

Key words: Berdyansk, Zaporizhzhia, Zaporizhzhia region, State Security Committee, Melitopol, Organization of Ukrainian Nationalists, Tokmak, Ukrainian Nationalist Movement, Ukrainian Insurgent Army.

The article is devoted to the problem of accounting and agent development of participants of the Ukrainian nationalist movement who returned or arrived in the territory of Zaporizhzhia region after serving their sentence. It is emphasized that the study of the history of the nationalist movement in the territory of both the Dnieper Ukraine and the Zaporizhzhia region in particular is limited to the period of the German-Soviet War and the first post-war years. The second half of the 1950s still remains a «white spot».

The processes of returning former members of anti-Soviet organizations and groups were intensified after the amnesty of 1955. State security measures are analysed on the basis of letter case No. 102, which was formed in 1956-1958 by the staff of the KGB of the Zaporizhzhia region. The documents in the letter case were accumulated for a general analysis of the possibility of restoration and activation of the nationalist movement in the territory of the Zaporizhzhia region. Materials from Zaporizhzhia and the periphery became the basis for intensification of agent development and struggle with Ukrainian nationalists in the coming years.

Along with the names of those involved in the new cases of operational accounting, the article provides data on some former members of the nationalist underground and the rebel army, who became agents of state security agencies. It also follows from the case file that membership in the KGB agent and positive characteristics were not an «indulgence» and did not guarantee protection against cross-checks by other agents of the state security agencies.

Останнє десятиліття ознаменувалося збільшенням інтересу до історії українського націоналістичного руху. Якщо перша хвиля досліджень у 1990-х роках мала більш емоційний характер й була покликана «вписати» діяльність Організації

українських націоналістів (ОУН) та боротьбу Української повстанської армії (УПА) в державотворчі процеси ХХ століття, то з початком розсекречення архівів радянських органів державної безпеки ці процеси набувають більш якісного наповнення.

Своєрідна «архівна революція», як один з наслідків декомунізаційних процесів, сприяє поглибленню знань, перш за все, про регіональні особливості українського націоналістичного руху.

Разом із тим, змушені констатувати, що якісне й фактологічне наповнення стосується здебільшого історії діяльності підпілля ОУН та відділів повстанської армії на Наддніпрянщині під час німецько-радянської війни, максимум – перших повоєнних років [1-5]. Поодинокі праці з більш широкими хронологічними рамками зустрічаються вкрай рідко й стосуються, здебільшого, території правобережних областей, які межують із Західноукраїнськими землями [6]. Аналогічною є ситуація й з дослідженням проблеми боротьби радянських органів державної безпеки з українським націоналістичним рухом, де питома вага досліджень за верхню хронологічну межу має, як правило, 1955 рік. Навіть побіжний аналіз розсекречених документів Управління 2-Н та 4-го управління МДБ-КДБ УРСР, сконцентрованих у фонді 2 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), дозволяє стверджувати, що з 1955-1956 рр. розпочався новий етап в історії націоналістичного руху та, відповідно, боротьби з ним радянської системи.

У наявних на сьогоднішній день дослідженнях, які присвячені історії Запоріжжя й області у період після смерті Й. Сталіна, тема запропонована нами, не отримала свого відображення. Починаючи з першої половини 1950-х років й далі, увага дослідників спрямована на зародження демократичного руху та діяльність антирадянських організацій, які здебільшого не мали «оунівської» передісторії [7-8].

Не буде помилкою стверджувати, що станом на сьогоднішній день лише розпочинається процес фактологічного наповнення проблеми боротьби радянських органів державної безпеки з представниками українського націоналістичного руху, зокрема й тими, хто приїхав (повернувся) на територію Запорізької області після звільнення з місць позбавлення волі. На думку співробітників КДБ, усі вони були потенційно небезпечними, зокрема могли мати намір відновити організаційні зв'язки й продовжити діяльність у підпіллі ОУН, або ж створити нові антирадянські гуртки й організації.

27 березня 1956 р. співробітниками УКДБ Запорізької області було заведено літерну справу №102, у якій планувалося зосередити усі матеріали про осіб, засуджених за зраду, або ж антирадянську діяльність [9, арк. 2]. За термінологією органів держбезпеки, літерна справа – один з різновидів справ оперативного обліку, які заво-

дилися для накопичення, реєстрації, зберігання й систематизації агентурно-оперативних й інших документів, які відображали організацію й результати контррозвідувальної діяльності. Літерна справа заводилася як по лініям й напрямкам контррозвідувальної роботи, так і по об'єктам. У першому випадку такі справи заводилися у залежності від об'єму й місцевих особливостей роботи з того чи іншого напрямку, зокрема по боротьбі з українськими націоналістами [10, с. 80-83].

В даному випадку співробітників органів державної безпеки цікавили, перш за все, особи у яких вже скінчився термін покарання, або ж вони потрапили під амністію відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.» [9, арк. 2].

Відповідно до цього Указу:

1. З місць ув'язнення та від інших покарань звільнялися особи, засуджені на строк до 10 років за співпрацю з ворогом під час німецько-радянської війни й іншу контрреволюційну діяльність.

2. Скорочувалися наполовину призначені судом покарання на строк більше 10 років, за злочини, вказані у п. 1.

3. Звільнялися з місць ув'язнення незалежно від строків покарання особи, які були засуджені за службу в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях. Особи, направлені за перераховані злочини у заслання чи висилку, також звільнялися від подальшого відбування покарання.

Разом із тим, амністія не застосовувалася до осіб, які були засуджені за каральні акції (вбивства та катування радянських громадян) [11, с. 42].

В конкретному випадку нас цікавлять особи, які належали до підпілля ОУН, зокрема і у Запорізькій області, та колишні бійці УПА, поява яких на території регіону фіксувалася з кінця 1955 р.

Станом на середину лютого 1956 р. на території області було зафіксовано вже 872 колишніх «контрреволюціонерів», які повернулися після ув'язнення. З них 253 були засуджені саме на території Запорізької області. Серед цих двох з половиною сотень, десятеро характеризувалися як українські націоналісти. Ще 619 осіб були засуджені у інших областях України й співробітниками УКДБ на той час лише вивчалися.

Серед місцевих членів ОУН вирізнявся колишній член Запорізького обласного проводу П. Мороз [12, арк. 1-3]. Під час німецької окупації він працював бухгалтером у обласній конторі «Заготзерно». З 1942 р. його квартира по вул. Броневої,

14 Першотравневого селища у обласному центрі використовувалася для конспіративних потреб. Зокрема, там зупинялися члени обласного проводу ОУН В. Пастушенко («Кальба»), Б. Крицан («Криц») та Б. Мовчан («Степан Лисавка»). На початку весни 1943 р. П. Мороз був заарештований гестапо й 22 квітня етапований до в'язниці Мелітополя, де вже перебували оунівці з південних районів Запорізької області. Завдяки спецоперації референтури Служби безпеки Крайового проводу ОУН Південноукраїнських земель, здійсненої із залученням мелітопольських оунівців, 12 травня 1943 р. П. Мороз разом з членом Мелітопольського окружного проводу ОУН М. Сливкою («Буревієм») втік з в'язниці й був відправлений до Кривого Рогу для роботи у місцевому підпіллі [13, арк. 262-264]. 20 червня 1944 р. в рамках реалізації агентурної справи «Земляки», заведеної за матеріалами агента «Ніколаєвої», П. Мороз був заарештований і 25 листопада засуджений до 20 років каторги [14, арк. 161-162].

Співробітники КДБ зауважували, що перебуваючи у Воркутинському таборі, П. Мороз не відмовився від своїх переконань, серед ув'язнених висловлював націоналістичні погляди. Повернувшись до Запоріжжя, за даними агентів «Петрова» й «Лесі», налагоджував письмовий зв'язок з оунівцями, разом із якими був у таборах. У листах до знайомих П. Мороз різко висловлювався на адресу радянської влади. Зважаючи на такі дані агентури й перлюстраційного контролю, на нього було заведено агентурну справу [12, арк. 3-4].

Агентурним справам й агентурній роботі загалом відводилося окреме, «почесне», місце в питаннях боротьби з українським націоналістичним рухом. Укладачі підручника про діяльність ОУН й УПА та боротьбу з ними радянських органів державної безпеки зазначали, що «основним й найбільш ефективним засобом у боротьбі з підривною діяльністю українських націоналістів, зокрема й з залишками озброєних банд, є агентура». Тут же вони зазначали, що ефективність роботи агентів, які засилялися до націоналістичного підпілля, так само як і ефективність самої агентурної розробки, залежала від кваліфікованості агентури, правильного керівництва нею, перевірки, виховання й умілого оперативного використання. Також, у боротьбі з українськими націоналістами, наряду з підставою й введенням до підпілля кваліфікованої агентури органів державної безпеки, частіш за все використовувалася практика вербування агентів серед самих членів ОУН. Найчастіше вербування агентури відбувалося серед захоплених (заарештованих) оунівців, родичів чи

близьких знайомих підпільників, а також колишніх учасників українського націоналістичного руху [15, с. 117].

За агентурною справою «Скорпіони», яка була розпочата 4 відділом УКДБ Запорізької області в жовтні 1957 р., розроблялися, окрім П. Мороза, уродженець Львівщини В. Мисько, засуджений у 1947 р. за «бандпособництво», та уродженець Запорізької області І. Шевченко, засуджений 1950 р. за службу в поліції під час німецької окупації. Вони разом відбували присуд у Воркутинському таборі, де входили до націоналістичної групи.

Після звільнення усі троє оселилися у Запоріжжі. Періодично зустрічалися й, за донесеннями агентури, обговорювали питання націоналістичного характеру, висловлюючи наміри проводити й далі боротьбу за незалежність України. У розробці об'єктів справи брали участь одразу кілька агентів. Про дії та висловлювання П. Мороза надходили повідомлення від «Олексія» та «Лесі». У вересні 1957 р. був завербований житель Михайлівського району «Орлов», який разом з І. Шевченком відбував присуд в таборі. Його було переведено до Запоріжжя й влаштовано «випадкову» зустріч із знайомим, а вже той його ввів до середовища П. Мороза. Для розробки В. Миська з Розівського району було переведено агента «Водинського» [16, арк. 305-308].

11 грудня 1956 р. УКДБ по Запорізькій області на адресу місцевого обкому компартії було підготовлено доповідну записку щодо проведеної роботи по боротьбі з ворожою діяльністю антирадянщиків, які повернулися після відбуття покарання. На той час на обліку перебувала вже 2591 особа. Найбільша кількість з них, 941 особа, оселилися у Запоріжжі, на другому місці був Мелітопольський район (485), третьому – Осипенківський (Бердянський) з 287 особами. Із загальної кількості по області 142 особи було віднесено до категорії «українські націоналісти» [12, арк. 15-16].

Менше ніж за два тижні до заведення літерної справи №102, 13 березня, начальником УКДБ по Запорізькій області було підписано листа уповноваженим УКДБ в м. Осипенко (Бердянськ), Мелітополь та Великий Токмак. У документі повідомлялося, що колишні учасники антирадянських організацій та груп, які повернулися після ув'язнення, намагаються відновити «ворожу» діяльність, а також погрожують сільським активістам й тим особам, які виступали свідками під час судових процесів.

Зважаючи на те, що облікова й інша робота по цим категоріям громадян здійснювалася недостатньо, наголошувалося на необхідності організації

щоденної агентурної роботи серед поверненців. Необхідно було підбирати й вербувати серед цих осіб агентуру з метою вивчення їх поведінки. За умови отримання даних про ворожі наміри та антирадянські дії, брати їх у активну агентурну розробку.

Також надавалися вказівки щодо збору наступних даних на тих, хто прибув на територію області після відбуття присуду:

- прізвище, ім'я та по батькові;
- рік народження;
- місце народження;
- національність;
- освіта;
- де, коли і за якою статтею ця особа була засуджена;
- характер злочинної діяльності;
- місце відбуття присуду;
- у зв'язку із чим звільнено з ув'язнення;
- адреса місця проживання;
- місце роботи на час збору даних.

У подальшому, на щойно виявлених прибулих, щомісячно до 10-го числа, необхідно було надавати інформацію до УКДБ по Запорізькій області за вказаною формою [17, арк. 1-2].

У літерній справі №102, серед подібної інформації, яка надходила з периферії, зустрічаються й дані на членів ОУН та бійців УПА. На території Осипенківського району були зафіксовані місцеві жителі Н. Бокій, А. Телятник, Ф. Постніков та К. Приходько, засуджені за участь у місцевому націоналістичному підпіллі під час німецької окупації [18, арк. 2, 25, 38]. Останній до початку війни працював директором залізничної школи у райцентрі. У листопаді 1944 р. проходив по колективній справі членів ОУН (міста та сіл району) й був засуджений до 10 років таборів [19, арк. 262]. Серед уродженців Західних областей України, які станом на липень 1956 р. оселилися у тогочасному Осипенківському районі згадувалися «бандпособниця ОУН» М. Доскач та оунівець А. Федорук [12, арк. 12].

У Веселівському районі в агентурну розробку було взято уродженця Тернопільщини Г. Стадника, який приїхав до родини із заслання. Про нього було відомо, що від 1940 р. належав до ОУН, до 1945 – був в УПА, а у 1947 р. засуджений як «бандпособник». Агент «Клим» доповідав, що Г. Стадник розповідав йому про свою участь в ОУН, де був станичним й виконував завдання збройного підпілля. Стверджував, що залишився при своїх поглядах й очікував війни між СРСР та Америкою. Зважаючи на отриману інформацію, що Г. Стадник не видав на слідстві відомих йому членів підпіл-

ля, а також місця зберігання націоналістичної та антирадянської літератури, для активізації розробки до справи також вводився агент «Лісник» [12, арк. 29-31].

Матеріали з Мелітопольського району, які містяться в справі №102, датовані літом 1958 р. На той час місцеві співробітники органів державної безпеки «тримали на олівці» ряд колишніх підпільників та повстанців. Зокрема, Ф. Ковальчук, на псевдо «Комар», розроблявся за справою-формуляр №1055. В розробці брав участь агент «Бистрий». Колишній боєць УПА М. Шевчук розроблявся за справою попередньої оперативної перевірки за участі агента «Морозова». Цей же агент, разом з «Маяком», здійснював розробку упівця П. Горбача («Швидкого»). Одночасно, «Морозов» розробляв й самого агента КДБ «Маяка» (колишній член ОУН М. Павлюк).

Серед колишніх учасників ОУН та УПА були й такі, що прибули на територію району не одразу після звільнення з ув'язнення, а вже після короткотривалого перебування на Західній Україні. Також були особи, які одночасно з належністю до підпілля, співпрацювали з органами державної безпеки. В. Сичевський у 1939-1941 рр. належав до ОУН. У 1945-1947 рр. виконував окремі доручення підпілля. Був агентом з псевдонімом «Чобіт», але від співробітників держбезпеки приховав свою участь в ОУН та зв'язки з підпільниками. Перебуваючи у Мелітопольському районі агентурно не розроблявся, оскільки підходу до нього у КДБ не було.

Окремо виділялися учасники місцевого підпілля ОУН, які проводили активну діяльність під час німецької окупації. Н. Архіпова (дівоче прізвище – Артюхова), колишня зв'язкова окружного проводу на псевдо «Могила», розроблялася за справою попередньої оперативної перевірки агентом «Збишко». С. Барсук та А. Павліченко також перевірялися через «Збишка». Під цим псевдонімом на органи держбезпеки працював один з активних членів ОУН періоду окупації М. Семикін. Разом із тим, не дивлячись на те, що як агент він характеризувався досить добре, все одно перевірявся через агентів «Вознесенську» та «Лебедева». Останній також здійснював перевірку М. Юрченка, який хоч і не належав до підпілля під час окупації, але співпрацював з оунівцями.

Вчитель С. Гармаш перебував в обліку в КДБ як агент «Сергеев». Перевірявся через «Збишка» й «Лебедева». Співробітники комітету держбезпеки зазначали, що С. Гармаш підлягав виключенню з агентурної мережі, оскільки категорично відмовлявся працювати з КДБ [20, арк. 101-105].

Зауважимо, що і під час слідства у 1943 р. С. Гармаш максимально ухилявся від надання свідчень про власну діяльність в підпіллі ОУН та зв'язки з членами Похідної групи й керівниками націоналістичного руху на Мелітопольщині. Не зважаючи на більш ніж достатню кількість показів свідків, виписки з протоколів допитів інших членів ОУН, які діяли на території району, С. Гармаш надав мінімум свідчень про себе та свої зв'язки. З огляду на це, його справу розглядала Особлива нарада при Наркомі внутрішніх справ СРСР, а не суд (трибунал) [21].

Серед тих, хто із «західняків» проживав на території Мелітопольського району, згадувалися О. Друзюк – агент КДБ «Максим». На Рівненщині він був комендантом Служби безпеки ОУН, після вербування органами держбезпеки брав активну участь у ліквідації членів націоналістичного підпілля. О. Сергієвич – агент «Турчук», колишній боєць УПА на Львівщині. Після легалізації був завербований для пошуку рідного дядька. Однак, по роботі з КДБ характеризувався негативно [20, арк. 105-105зв].

Найбільше інформації про колишніх учасників ОУН, які містяться у літерній справі №102, надійшло протягом 1956-1958 рр. з сучасного Токмацького району (58 осіб). У цих документах не було поділу на місцевих/немісцевих, прізвища подавалися у алфавітному порядку. Агенти органів державної безпеки також йшли у загальному переліку, без виокремлення. Серед тих, хто згадувався у списках був, зокрема, М. Гуцуляк, який під псевдо «Малий» та «Галайда» у 1947-1948 рр. перебував у збройному підпіллі. Після арешту був завербований до агентурної мережі, мав псевдонім «Мисливець».

О. Балдич також у 1947-1948 рр. перебував у підпіллі, мав псевдо «Береза». На час заповнення таблиці був архівним агентом «Бідним». Не зважаючи на це, інформацію про нього збирав ще один архівний агент «Саратов». Колишній член підпілля ОУН П. Стрельчик («Верховий») до агентурної мережі був завербований вже на території Токмацького району, мав псевдонім «Давидов». Одне з перших завдань, яке він отримав полягало у розробці Д. Клепи, який у 1944 р. був завербований під псевдонімом «Богун», але виключений з агентурної мережі за подвійну гру.

Колишнього бійця УПА «Байдака», М. Ферштейна, на території Токмацького району розробляли одразу 4 агенти: «Ласточкін», «Акімовський», «Орлов» та «Токмацький».

У агентурній мережі також перебували засуджені за «бандпособництво» на території Західної України І. Кутик (під псевдонімом «Карпов») та І. Мисків («Карпатов») [20, арк. 86-94].

Б. Хомишин розроблявся за справою-формуляр агентами «Карпатовим», «Прусом» й «Волинським». Сам об'єкт розробки був завербований ще у квітні 1941 р., мав агентурний псевдонім «Кирило», що не завадило йому під час німецької окупації бути в підпіллі ОУН. У 1946 р. він вийшов з повинною, однак приховав факти належності до підпілля й повстанської армії. Переселенець Л. Жох розроблявся за справою-формуляр, але уникнув ув'язнення й був завербований до агентурної мережі під псевдонімом «Кустов» [20, арк. 99-100].

Серед інших, також містилася згадка про жителів Токмацького району, які були засуджені за участь в ОУН під час нацистської окупації, зокрема М. Білана та І. Уманського. Обидва були засуджені у жовтні 1944 р. до 10 років таборів та 3-х років уразення в правах [20, арк. 114].

Варто зауважити, що опрацьована нами літерна справа не містить всієї інформації про колишніх учасників ОУН та бійців УПА, які після відбуття присуду повернулися чи оселилися на території Запорізької області. Загалом, літерна справа №102 УКДБ Запорізької області, як і ряд подібних матеріалів радянських органів державної безпеки, не була чітко структурованою й деякі документи там було зібрано без систематизації.

Доповнити ці, перш за все, облікові дані можуть документи з контрольно-наглядових справ з матеріалами з керівництва й контролю за агентурно-оперативною роботою УКДБ Запорізької області по лінії ОУН. Тут безперечно цінність становлять доповідні записки про «агентурно-оперативну роботу з виявлення й розробки антирадянського елемента серед українських націоналістів, які повернулися із місць ув'язнення й висилки» [16].

Загалом же, аналіз матеріалів на колишніх членів ОУН та бійців УПА, які приїхали на територію Запорізької області після звільнення з ув'язнення, здійснений співробітниками запорізького УКДБ, давав їм привід стверджувати, що «українські націоналісти, які повернулися з ув'язнення, на даний час виношують націоналістичні ідеї й очікують сприятливої ситуації для поновлення активної ворожої діяльності. Ця обставина нами враховується у повсякденній роботі з тим, щоб своєчасно попереджувати їх ворожу діяльність» [12, арк. 31].

Джерела та література

1. ОУН на Донеччині : Збірник документів та матеріалів / Упоряд. О. Добровольський. – Донецьк : Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2013. – 358 с.
2. Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірник статей / Упоряд. Хобот П.В. – Дніпропетровськ : Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. – 132 с.
3. ОУН та УПА на Сумщині / Упоряд. Іванущенко Г.М. – К. : УВС ім. Ю. Липи, 2006. – Т. 1. – 156 с.
4. ОУН-УПА на Сумщині / Автор-упорядник Іванущенко Г.М. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2009. – 232 с.
5. Щур Ю. ОУН на території Запорізької області. 1940-1945. Документи і матеріали // Літопис УПА. Серія «Бібліотека». – Торонто ; Львів : Видавництво «Літопис УПА». – Т. 14. – 648 с.
6. Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 рр. : монографія / В.М. Жилюк. – Рівне : Волин. Обереги, 2008. – 308 с.
7. Турченко Ф. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 368 с.
8. Ключко Р. Інша Мелітопольщина. Нарис з історії інакодумства (1953-1985) / Р. Ключко. – Мелітополь : Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2015. – 38 с.
9. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 1446, т. 1, ч. 2.
10. Контрразведывательный словарь. – М. : Научно-издательский отдел Высшей Краснознаменной школы КГБ при Совете Министров СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1972. – 371 с.
11. Мойсик В. Амністія та помилування в Україні: становлення і розвиток // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – №9. – С. 35-47.
12. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 1446, т. 1, ч. 3.
13. Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі – АП УСБУ ЗО), Фонд припинених справ (далі – фпс), спр. П-5626.
14. ГДА СБУ, ф. 2, оп. 28 (1956), спр. 3.
15. Бурдин Л. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности : Учебный материал / Л. Бурдин, И. Хамазюк, С. Прудько, Н. Кулешов. – М. : Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1955. – 161 с.
16. ГДА СБУ, ф. 2, спр. 2786.
17. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 1446, т. 1, ч. 4.
18. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 1446, т. 2, ч. 4.
19. АП УСБУ ЗО, фпс, спр. П-19487.
20. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 1446, т. 4.
21. Державний архів Запорізької області, ф.Р. 5747, оп. 3, спр. 107.